

УДК 338.124.4

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КРИЗОВИХ ЯВИЩ В ЕКОНОМІЦІ

ХАУСТОВА Вікторія Євгенівна*кандидат економічних наук, доцент***ПРОНОЗА Павло Володимирович***кандидат економічних наук, доцент*

Кризові явища супроводжували всю історію розвитку людського суспільства аж до нинішнього часу. В даний момент вони характерні для економік майже всіх країн світу.

Спочатку кризові явища в економіці проявлялися переважно як кризи недовироблення сільськогосподарської продукції, а із середини XIX ст. – як «недоспоживання», пов'язаного з порушенням рівноваги між промисловим виробництвом і платоспроможним попитом. Причому, якщо до XX ст. кризи локалізувалися в межах однієї, двох або трьох країн, то надалі вони стали здобувати міжнародний характер, оскільки розвиток торгівлі створювало сприятливі умови для їхнього поширення [1].

Слід зазначити, що спочатку термін «криза» використовувався в основному в таких областях людської діяльності як медицина й театральне мистецтво. У першому випадку криза позначала різку зміну перебігу хвороби, після якого хворий або одужував, або вмирав. У другому випадку під кризою розумівся вирішальний момент, кульмінація театального подання [2].

У XVII–XVIII ст. поняття «криза» стало використовуватися стосовно до процесів, що відбуваються у суспільстві –

переважно військових, політичних. При цьому застосовувалося майже незмінне значення кризи, узятє з медицини.

У XIX ст. дане поняття перейшло в економіку. «Класичне» економічне поняття кризи, що сформувалося в той час, означає небажану й драматичну фазу в капіталістичній економічній системі, що характеризується коливаннями й негативними явищами, перешкодами.

Криза в перекладі із грецького (др.-грец. κρίσις) – поворотний пункт, результат – різкий, крутий перелом, важкий перехідний стан. Також може означати «вихід, вирішення конфлікту» (наприклад, військового).

У зарубіжній економічній літературі дослідженню цієї категорії присвячені роботи А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Мальтуса, К. Маркса, С. Мілля, Й. Шумпетера, А. Шпітгоффа, Д. Форрестера, Х. Кларка, Р. Менша, Д. Фрімена, У. Ростоу, А. Клайнкнехта, Д. Дайна, Г. Хаберлера, Ф. Мізеса, У. Мітчелла, П. Момберта, Р. Гильфердіга, а також М. Кондратьєва, А. Богданова, К. Каутського, Л. Мендельсона, Є. Варги, С. Ковала, К. Рудого, М. Бунятяна та ін. Серед вітчизняних вчених виділяються праці М. Туган-Барановського, В. Гейця, А. Гальчинського, М. Кизима, С. Мочерного, Є. Короткова, С. Меншикова та ін.

Професор Оксфордського університету, історик Ф. Кей (Philip Kay) вважає, що перша у світовій історії криза вибухнула ще в Римській імперії в 88 році до нашої ери [3]. Однією з перших фінансових криз, що була системно описана, прийнято вважати «тюльпанову» кризу 1636 – 1637 рр. в Голландії [4]. Однак більшість учених першою економічною кризою вважають кризу 1825 р. в Англії, що також частково торкнулася економіки США й Франції, тому що вона була першою, що охопила відразу кілька галузей промисловості [3].

Дослідження причин і наслідків економічних криз ще в 1776 р. аналізував А. Сміт (Adam Smith) у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів», де кризи називав «перегріваними» економіки і зазначав, що такі

перегрів є результатом спекулятивних дій [5]. Прикладом цього А. Сміт навів спробу банків залучити покупців облігацій виплатою високих відсотків, що призвело до повної втрати капіталу банками. Думку А. Сміта підтримав Д. Рікардо (David Ricardo), але він не враховував можливість кризи перевиробництва, або недоспоживання, наголошуючи на тому, що на ринку можливе перевиробництво якогось одного товару, а не усіх товарів одночасно [6].

Поділяли погляди класиків представники пізньої класичної політичної економії: Ж.-Б. Сей (Jean-Baptiste Say) у праці «Трактат політичної економії» (1803 р.) пояснював кризові явища в економіці диспропорціями, що виникають у процесі виробництва, обміну і споживання. Він відкидав можливість всезагальної економічної кризи [6].

С. Сисмонді (Jean Charles Leonard Simonde), полемізуючи з Ж. Б. Сзем і Д. Рікардо, у своїй роботі «Нові початки політичної економії» (1819 р.), а пізніше в «Нарисах політичної економії» (1837 р.) писав, що кризи «є не випадковістю, а істотними проявами іманентних протиріч, що виникають у бурхливій формі та охоплюють широкі області та повторюються через певні періоди. Всі країни, де виробництво перевищує споживання, спрямовують свої погляди на зовнішній ринок..., але світовий ринок так само обмежений, як і ринок кожної країни». Це й приводить «до перевищення виробництва над попитом і тоді, швидко випереджаючи споживання, виробництво породжує сильні негаразди». С. Сисмонді по суті першим позначив проблему криз, пояснюючи їх недоспоживанням. Він був першим критиком теорії економічного лібералізму й першим ідеологом державного втручання в економіку [7].

Т. Мальтус (Thomas Malthus), у свою чергу, виникнення криз також пов'язував із проблемами перевиробництва продуктів і недоспоживання населення, заробітна плата якого визначалась певним прожитковим мінімумом. Допомогти процесу реалізації, на думку Т. Мальтуса, міг середній клас.

В. Сомбарт (Werner Sombart) визначав економічну кризу як «економічне негативне явище, при якому масово виникає небезпека для економічного життя, дійсності» [8]. За визначенням Ф. Мечлапа (Fritz Machlup), економічна криза має місце тоді, коли «виникає небажаний стан економічних відносин, нестерпне критичне положення більших верств населення й виробляючих галузей економіки» [9].

Необхідно відзначити, що найбільш чітко уперше поняття «кризи» було сформульоване С. Міллем (John Stuart Mill) та К. Марксом (Karl Marx) тільки в середині XIX ст.

К. Маркс відзначав, що до промислової революції кінця XVIII ст. регулярно повторюваних бумів і депресій практично не існувало. Виходячи з того, що такі цикли виникли приблизно в той же самий час, що й сучасна промисловість, К. Маркс прийшов до висновку, що кризи є невід'ємною рисою капіталістичної економіки.

У фундаментальній праці «Капітал» [10] їм уперше були описані фази економічного циклу, зроблена спроба обґрунтувати час середньострокових циклів (10 років), проаналізовані причини й наведена гіпотеза про матеріальну основу циклічних криз [11].

Причину криз К. Маркс бачив у виробництві товарів надплатоспроможного попиту, підкреслюючи, що вона полягає не в помилках оцінки місткості ринку й навіть не в бажанні власників капіталу дістати максимальний прибуток, а в самій природі й законах розвитку економіки, націленої на одержання прибутку [10].

Отже К. Маркс в роботі «Капітал» дослідив циклічність економічних криз і основи їх періодичності, а також обґрунтував неминучість настання кризових явищ в умовах стихії і анархії виробництва.

Відповідно до марксистської методології криза виступає формою вирішення протиріч, що нагромадилися, і фазою економічного циклу, а безпосередньою його причиною є невідповідність між продуктивною силою капіталістичного суспільства, протиріччя між тенденцією капіталістичного виробництва до безмежного розширення виробництва й обмеженістю платоспроможного попиту [1].

За К. Марксом, у ході циклу ділове життя послідовно переживає періоди: ослаблення, середнього пошвавлення, стрімкого підйому, кризи. Він одним з перших увів в оборот і проаналізував природу фаз циклу, а кризу вважав циклостворюючою фазою. В XX в. такий підхід одержав розвиток у теоріях «більших циклів кон'юнктури» М. Кондратьєва й «хвилях інновацій» Й. Шумпетера (Joseph Schumpeter), у техніко-економічних укладах С. Глазьева [11].

На початку XX ст. французькі вчені Ш. Жид (Charles Gide) і Ш. Рист (Charles Rist), говорячи про природу криз, називали підхід основоположників марксизму «теорією катастроф», а неомарксист (Е. Бернштейн і ін.), вже не вірячи у неї, відзначали, що економічні кризи в цей час «вже не представляються такими грізними для капіталізму, якими бачив їх К. Маркс». Ці економісти, як і багато інших, на початку XX ст. ще не представляли наскільки руйнівним може бути криза, що вибухнула всього лише через чверть століття (1929 р.). Проте, марксистичні виявилися більше точними у визначенні довгострокових прогнозів капіталізму [12].

Вплив К. Маркса й Ф. Енгельса дав потужний імпульс для робіт багатьох молодих учених і політиків за цією тематикою: М. Туган-Барановського («Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини й вплив на народне життя», 1894 р.), К. Каутського («Теорії криз», 1902 р.), Р. Гільфердінга (Rudolf Hilferding, «Фінансовий капітал», 1910 р.), А. Афтальона (Albert Aftalion, «Періодичні кризи надвиробництва», 1913 р.), В. Леніна («Імперіалізм як вища стадія капіталізму», 1916 р.), М. Кондратьєва («Світове господарство і його кон'юнктура під час і після війни», 1922 р. та «Великі цикли кон'юнктури», 1928 р.) [11].

Так звана Велика депресія 1929 – 1933рр. призвела до появи багатьох наукових робіт про циклічні кризи, які розглядалися як у політекономічному, так і в економікоматематичному аспектах. Серед них: Дж. Кейнс (John Maynard Keynes, «Загальна теорія зайнятості, відсотка й грошей», 1936 р.), Р. Харрод (Roy Forbes Harrod, «Торговельний цикл», 1936 р.), Г. Хаберлер (Gottfried Haberler, «Процвітання й депресія. Теоретичний аналіз циклічних коливань», 1937 р.), Й. Шумпетер («Економічні цикли», 1939 р.), П. Самуельсон (Paul Anthony Samuelson, «Взаємодія аналізу мульт-

типлікатора й принципу акселерації», 1939 р.), Д. Хікс (John Richard Hicks, «До теорії економічного циклу», 1950 р.), Е. Хансен (Elvin Hansen, «Економічні цикли й національний дохід», 1951 р.) та ін. [12].

Таким чином на початку XIX століття сформувалась так звана теорія криз, найважливішим внеском прихильників якої стало доведення циклічного характеру кризи.

Серед вчених, що займалися дослідженням кризових явищ, виділяються роботи А. Шпітгоффа (Arthur Spiethoff, 1902 р.) [13], в яких досліджувалися причини циклічних процесів в економіці та, відповідно, настання кризи. Він показав, що механізмом притягання вільних капіталів є формування капіталоутворення в секторах економіки, «що подають особливі надії». Технічні винаходи і усілякі відкриття в цих галузях утворюють силу притягання капіталу. І цей рух відбувається у вигляді ривків – винаходи й технічні досягнення розширюють «відро капіталоутворення», викликаючи необхідність його заповнення.

Цікавими є ознаки наближення криз по А. Шпітгоффу, який вважав такими перенагромадження капіталу і зниження заробітної плати працюючих. Розширення капіталоутворення викликає насичення капіталу. Придбавши його, підприємець користується їм кілька років. Норма прибутку в капіталоутворюючих галузях падає. Настає боротьба за скорочення витрат: менеджери впроваджують нову або працеаощаджуючу техніку, скорочують заробітну плату або чисельність працюючих. Доходи населення, що скоротилися, викликають скорочення споживання на ринках товарів і послуг – настає криза. І тільки новий винахід чи відкриття створює нове «відро капіталоутворення». Знову починають притягатися вільні капітали – усі одержують доходи – економіка виходить із кризи.

Отже, важливою ознакою криз, за А. Шпітгофом, є процес скорочення витрат, що починається напередодні кризи. Виявлення цього доволі прихованого процесу з метою діагностики можливої кризи може здійснюватися кожним менеджером за характерними, відомими їм з досвіду, ознаками. Однак є і такі ознаки, що лежать на поверхні. До них відносяться процеси злиттів і поглинань великих і середніх компаній, банкрутства (але вони, як правило, настають трохи пізніше, вже як результат поглиблення кризових процесів), скорочення доходів населення і, як наслідок, скорочення купівельної спроможності та ін.

Важливого значення в теорії економічних криз мають погляди австрійського економіста Й. Шумпетера (Josef Schumpeter). У роботі «Теорія економічного розвитку» (1912 р.) [14] він визначив базові характеристики теорії криз, яку науковець трактує як теорію кон'юнктури і її коливань. Й. Шумпетер досліджував причини виникнення циклічності в економіці, як і в процесах, що формує інновація.

Можна виділити кілька основних положень, що беззастережно приймають і на які спираються всі послідовники інноваційної теорії:

1. Двигом прогресу у формі циклічного руху є не всяке інвестування у виробництво, а лише інновації, тобто введення принципово нових товарів, техніки, форм виробництва й обміну.

2. Інновація – процес «творчого руйнування».

3. Численні життєві цикли окремих інновацій звичайно зливаються у виді пучків у «кластери інновацій».

Будь-яка інновація викликає зміни купівельної спроможності споживачів, цін на сировину, обсягу реалізації т.д. А ці величини є основою, на якій будуються всі промислові плани. Тому неминучий період перебудови системи цін, виробництва, у відповідність з новою ситуацією у сфері попиту. Цей процес утворює зміст депресії. Криза, за визначенням Шумпетера, – це пристосування економіки до змін, викликаних інноваціями.

Досить глибоко досліджувалися механізми економічної кризи та етапи її формування у праці Л. фон Мізеса (Ludwig von Mises) «Причини економічної кризи» (1931 р.). Такою причиною він вважав зміни ділової активності, коли банки починають самовільно змінювати рівень відсоткової ставки. Зниження природної відсоткової ставки призводить до зростання попиту на кредити серед населення та підприємців. Підприємці піднімають ціни на продукти, щоб вчасно повертати кредити, а це веде до підвищення інфляції. Населення у такій ситуації починає заощаджувати кошти в іноземній валюті або нерухомості, національна валюта починає знецінюватися. Уряд забороняє банкам надавати дешеві кредити, щоб уникнути негативних явищ в економіці. Отже, причиною періодичності економічних криз Л. фон Мізес називає маніпулювання комерційними банками природною відсотковою ставкою [15].

Л. Мендельсон в роботі «Теорія й історія економічних криз і циклів» (1959 р.) [16] також досліджував сутність кризових явищ, розглядаючи кризу як вибух усіх економічних суперечностей буржуазного суспільства, порушення процесу капіталістичного виробництва у всіх його фазах. Науковець як основну причину кризи визначив суперечність між суспільним характером виробництва і капіталістичним привласненням та виділив чотири фази циклу: криза, депресія, поживлення і підйом.

В 70–80-х рр. XX ст. стали відомі дослідження С. Фішера, Р. Дорнбуша й Р. Шмалензі (Stanley Fischer, Rudiger Dornbusch, Richard Schmalensee) [17], наведені у відомому підручнику «Економікс». Автори, виходячи з того, що криза є невід'ємною частиною економічного циклу, дають наступне його трактування: коли в економіці відбуваються порушення рівноваги різної природи, міняється грошова й фіскальна політика, з'являються нові продукти або нові методи виробництва, змінюються споживчі переваги людей або їхніх переваг при виборі роботи, змінюються ціни на нафту й інші види сировини й т. п., криві сукупного попиту зрушуються, а обсяг виробництва й ціни міняються паралельно з цими зрушеннями, тобто відбувається порушення рівноваги попиту та пропозиції.

Продовжувачами справи С. Фішера і його групи послідовників стали сучасні популяризатори «Економікс» К. Макконнелл і С. Брю (Campbell R. McConnell, Stanley L. Brue) [18], які розглядали різні стадії розвитку економіки й обмежилися таким визначенням економіки з діловою активністю, що знижується: несприятлива ситуація стагнації економіки виникає тоді, коли валові інвестиції менше, ніж

амортизація, тобто коли в економіці за рік споживається більше капіталу, чим виробляється. У цих умовах чисті інвестиції будуть мати знак мінус, а в економіці відбудеться деінвестування, тобто скорочення інвестицій.

Одним з апологетів теорії економічних криз став і відомий російський вчений М. Кондратьєв, дослідження якого призвели до формування концепції «довгих хвиль». Науковець виділив циклічні хвилі середньою тривалістю 48–55 років та їх фази: висхідну і низхідну. В роботі «Проблеми економічної динаміки» (1989 р.) [19], М. Кондратьєв довів, що середні хвилі «нанизуються» на хвилі великих циклів, отже фаза великого циклу відбивається на ході середніх циклів. Якщо спостерігаються «низхідний» період великого циклу, всі «висхідні» тенденції елементів середнього циклу ослаблюються, а «низхідні» – посилюються [19].

Серед основоположників теорії криз був також відомий науковець А. Богданов, який у роботі «Тектологія» (1989 р.) [20] розробив трактування поняття «криза» та дослідив сутність цього процесу прийшовши до таких висновків: рівновага є окремим випадком кризи; криза є порушенням рівноваги і в той же час процесом переходу до деякої нової рівноваги; важливою характеристикою кризи є її відносність.

Кризові явища глибоко досліджувались в працях відомого економіста Дж. М. Кейнса (John Maynard Keynes), в тому числі в роботі «Общая теория занятости, процента и денег» [21]. Він характеризував явище кризи як раптову й різку зміну підвищувальної тенденції на знижуючу, тоді як при зворотному процесі такого різкого повороту найчастіше не буває [22]. Необхідно зазначити, що важливим внеском науковця в розвиток теорії криз стало те, що він один з перших обґрунтував необхідність державного втручання в економіку задля подолання наслідків кризи.

Вагомий внесок в розвиток теорії криз зроблений також російськими та українськими науковцями.

Необхідно відзначити, що в СРСР домінувала точка зору, що кризи властиві тільки капіталістичному способу виробництва й не можуть виникати при соціалістичному, для якого характерні тільки «труднощі зростання» [52]. Однак зміна періодів сталого розвитку радянської економіки, глибокої загальносистемної кризи, що слідувала за ним, і переходу до ринку задля його подолання довели, що соціалістичному господарству також властиві циклічні коливання. Таким чином, це зруйнувало парадигму про належність кризи тільки ринковій економіці. Проте тривале панування цієї парадигми обернулося серйозними витратами, «замкнувши» дослідження радянських учених головним чином на кризі макросистеми, якою розглядалася капіталістична економіка [23].

Так, базуючись на працях К. Маркса щодо кризових явищ в економіці, вітчизняні вчені періоду СРСР у своїх роботах розглядали економічні кризи як явище, що властиве тільки капіталістичним країнам [10].

Найбільш вагомий внесок в розвиток теорії соціально-економічних криз та політики їх подолання був зроблений видатним українським вченим-економістом М. Туган-Барановським. Його фундамен-

тальна праця «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і найближчі впливи на народне життя» [24] з'явилася у 1894 р. За визначенням відомого економіста Й. Шумпетера, «найкращий слов'янський економіст» М. Туган-Барановський перший у світі розробив учення про закономірність циклічності системної економічної динаміки, пов'язаної з періодичністю промислових криз, як чинника, що впливає на зміни у народному житті, тобто на соціальну сферу економіки. Він показав закономірність не тільки виникнення криз, а й їх подолання завдяки активізації інвестиційної та соціальної політик. Причому М. Туган-Барановський чи не вперше звернув увагу на необхідність саме соціальної, а не політичної спрямованості економічного розвитку шляхом посилення соціальної політики через гармонізацію диференційованих страт суспільства. Це було враховано вже у середині ХХ ст. стокгольмською школою наукової економічної думки і відкрило шляхи самозбереження та розвитку капіталізму через його шведську модель, яка найуспішніше реалізована сьогодні саме у скандинавських країнах, що за рівнем життя останніми роками посідають перші місця серед найрозвинутіших країн світу.

М. Туган-Барановський розглядав кризу як певне явище економічної кон'юнктури, що являє собою сукупність двох хвиль: «підвищувальної» і «знижуючої». Криза розглядається вченим крапкою перелому цих хвиль, як закінчення фази підйому й початок фази скорочення, і є вихідною фазою економічного циклу [22]. М. Туган-Барановський також показав, що причиною криз є періодичні поглинання/виштовхування реальним сектором економіки вільного грошового капіталу.

Серед вітчизняних науковців відомі роботи Є. Варги, який трактував кризу як тимчасове насильницьке вирішення різких протиріч розширеного відтворення, що накопичилися. За його визначенням, кожна криза – це новий ступінь, що наближає капіталізм до його краху [25].

Окремі аспекти кризових явищ в економіці досліджувалися багатьма вченими. Так, вагомий внесок в розвиток теорії криз здійснений І. Трахтенбергом. У роботі [26] вченим досліджено теорію грошових криз, в межах якої визначено їх зміст, функції та проаналізовано грошові кризи в капіталістичних країнах.

Генезис поглядів вчених щодо теоретичних положень розвитку кризових явищ в економіці призвів до формування у неокласичних роботах ХХ ст. трьох основних теорій, що пояснюють причини циклічних криз.

Першу теорію можна назвати інвестиційною. Причини циклічних підйомів і спадів погоджуються із впливом циклів капіталовкладень. Вкладення інвестицій у якийсь період часу носить кумулятивний характер, цей процес сам себе підсилює. Зростаючий збут стимулює виробників збільшувати інвестиції. У результаті спостерігається економічне зростання, зайнятість збільшується, безробіття скорочується до мінімуму. В результаті настає момент, коли інвестиційний бум неминуче впирається в обмежений для даного циклу попит і переминяється скороченням (спадом) виробництва. Прихильник цієї теорії – Е. Хансен [11; 27].

Другу теорію зв'язують із ім'ям Й. Шумпетера, з його «хвилями інновацій». Вони засновані на використанні технічних нововведень. Ці нововведення дають поштовх довгостроковому економічному зростанню, що згодом скорочується, поки не з'явиться нова велика інновація. Однак така концепція в основному характеризує не середньостроковий цикл, а великі економічні цикли. До цього ж напрямку варто віднести й роботи М. Кондратьєва [11; 19].

Третю теорію можна назвати монетарною. Монетаристи пояснюють причину циклічного, хвилеподібного розвитку економіки періодичними розширеннями й стисками грошової маси. Одна з об'єктивних причин популярності монетаризма в тому, що в міру розвитку сучасного капіталізму роль фінансових відносин, фінансового сектора й монетарних факторів в економіці й циклі дійсно зростає, тому врахування цих факторів у поясненні криз є цілком правомірним [11].

В той же час у роботі [28] окрім наведених вище виділяється ще психологічна теорія, що бачить причину циклічності в наявності волі песимістичного або оптимістичного настрою населення.

Необхідно зазначити, що з розвитком ринкової економіки підходи й пріоритетні напрямки вивчення природи економічних криз дещо змінилися.

Підкреслимо, що в сучасній літературі ще й досі не встановилося загально визнаного уявлення про сутність, причини та наслідки кризових явищ в соціально-економічних системах.

Як відмічає С. Андрєєв [11], основною причиною відсутності в економічній науці єдиної й загально визнаної теорії криз є не методологічні й ідеологічні розбіжності вчених, а сама реальна економіка, що як об'єкт дослідження увесь час змінюється. У цьому об'єкті глибокі, сутнісні причини залишаються в принципі незмінними, але над ними змінюється ієрархія факторів під впливом мінливої світової економіки. До даних факторів можна віднести: технологічні зміни (і революції), глобалізацію економічного життя, зміни в рамках міжкраїнових зв'язків і їхніх угруповань, зміни валютних систем, зростаюча роль фінансового сектора у світовій економіці й ін. У міру нагромадження змін у реальній економіці виникають нові теоретичні побудови, більше адаптовані до нових умов, зовні, у різних своїх компонентах заперечливі попередні теорії.

Отже, незважаючи на те, що дослідженням природи та закономірностей розвитку кризових явищ в економіці займалися науковці різних часів та не дивлячись на майже двохсотрічний розвиток економічної думки, по цій проблемі вчені так і не дійшли до однозначної сутності поняття «криза».

Сучасна наука активно користується терміном «криза» у різних інтерпретаціях. Мова йде про «загально економічну кризу», «економічну кризу», «фінансову кризу», «валютну кризу», зустрічаються поняття «криза платіжного балансу», «криза перевиробництва» та «макроекономічна криза» [29 – 32]. Іншомовні джерела також пропонують різноманітність у застосуванні терміну «економічна криза». Для цього застосовуються терміни *Economic crisis*, *Growth recession*, *Recession* тощо.

Найбільш широко в останні часи термін «криза» вживається для позначення ситуації, що деякою мірою представляється аномальною й нерідко відрізняється швидкоплинними змінами. Однак необхідно відзначити, що дане визначення в повній мірі не враховує закономірностей розвитку й функціонування економіки, тому стосовно до цієї сфери найбільш використовуваним та коректним є поняття «економічна криза». Причому саме ній надається особливе значення в дослідженнях сучасних науковців та практиків.

Узагальнена хронологічна концепція зміни поглядів на циклічність у розвитку соціально-економічних систем, що визначає 3 основних етапи еволюції цих поглядів має такий вигляд.

1 – й етап (початок XVIII в. – середина 1930-х рр.). Відповідно до поглядів Дж. Мілля, Ж. Сея, Д. Рікардо та ін., кризи взагалі не властиві ринковій економіці або обумовлені випадковими факторами й переборюються завдяки споконвічній стабільності й самодостатності ринкової системи.

2 – й етап (середина 1930-х – середина 1960-х рр.). Основна характеристика цього етапу – поява досліджень Дж. Кейнса та його школи, що приводять до висновку про існування різних видів монополій на капіталістичному ринку й різному ступені впливу держави на ринкові процеси.

3 – й етап триває дотепер. На цьому етапі основна увага приділяється ступеню передбачуваності кризових явищ від зовнішніх факторів (наприклад, складна й слабкопередбачувана державна політика при формуванні економічної інфраструктури) і внутрішніх, що піддаються контролю (наявність або відсутність необхідних фінансових ресурсів, підвищення кваліфікації персоналу, якість і кількість використовуваної інформації) [33].

В табл. 1 наведені трактування вітчизняними та закордонними вченими різних часів сутності понять «криза» та «економічна криза».

Узагальнюючи зміст приведених вище трактувань, вважаємо доцільним трактування досліджуваних категорій таким чином:

1. Криза – специфічна фаза розвитку, яка характеризується глибоким розладом, різким переломом звичного устрою системи, порушенням її рівноваги та збалансованості внаслідок динамічної безповоротної трансформації її елементів та має негативні наслідки.
2. Економічна криза – невід'ємна фаза економічного циклу та негативне економічне явище, яке викликане диспропорціями, що виникають у процесі виробництва, обміну і споживання та проявляється в різкому погіршенні соціально-економічного стану країни через значний спад виробництва, порушення виробничих зв'язків, банкрутства підприємств, зростання безробіття та інфляції, і в підсумку – у зниженні життєвого рівня населення.

Необхідно зазначити, що окрім вкрай негативного впливу кризових явищ на соціально-економічний розвиток країн світу, криза може також розумітися і як етап в розвитку соціально-економічної системи, необхідний для

Таблиця 1

Трактування вітчизняними та закордонними вченими різних часів сутності понять «криза» та «економічна криза»

Вчені	Сутність поняття
1	2
Трактування сутності поняття «криза»	
А. Богданов (1989 р.) [20]	Криза – це зміна організаційної форми комплексу. Всяка зміна (системи) повинна розглядатися як особлива криза. Всяка безперервність може бути розбита аналізом на нескінченний ланцюг криз
С. Ожегов (1998 р.) [34]	Криза – 1. Різкий, крутий перелом у чомусь. 2. Обумовлений протиріччями в розвитку суспільства розлад економічного життя. 3. Скрутне, важке положення
Л. Абалкін (1999 р.) [35]	Криза – глибокий розлад, різкий перелом, період загострення суперечностей у процесі розвитку якої-небудь сфери людської діяльності
В. Котляров (1999 р.) [36]	Криза – це переломний момент, визначений переворот, сама рішуча пора перехідного стану
С. Горлов-Марченко (2000 р.) [37]	Характеризує кризову ситуацію як максимально можливу ступінь зміни і відхилення від нормальної ситуації, що призводить до негативних впливів на систему або до негативного результату. При цьому під нормальною ситуацією він розуміє «максимально можливу ступінь змін і відхилень ситуації від цілей, завдань і інтересів, що не призводить до негативних наслідків або результатів
В. Воронкова (2004 р.) [38]	Криза – специфічна фаза розвитку, яка характеризується різкою зміною звичного устрою життя системи, порушенням її рівноваги
Т. Юрьєва (2009 р.) [2]	Криза – становище, при якому існуючі засоби досягнення цілей стають неадекватними, у результаті чого виникають непередбачені ситуації й проблеми
І. Євграфова, О. Краснікова (2009 р.) [33]	Криза (у перекладі із грецьк. – «рішення, поворотний пункт») – крутий різкий перелом, важке перехідне становище якого-небудь процесу
О. Демчук, Т. Єфремова (2009 р.) [39]	Криза – гостра, нестабільна ситуація, що має негативні наслідки. Разом з тим, критична ситуація пов'язана не тільки з руйнуванням, але й з відновленням, розвитком
О. Маковоз, А. Глазкова (2012 р.) [29]	Криза – це такий стан системи, за якого відбувається динамічна безповоротна трансформація її елементів, втрата звичних зв'язків та порушення збалансованості системи
Трактування сутності поняття «економічна криза»*	
А. Сміт (1776 р.) [5]	Кризи називав «перегрівими» економіки і зазначав, що такі перегріви є результатом спекулятивних дій
Ж.-Б. Сей (1803 р.) [6]	Пояснював кризові явища в економіці диспропорціями, що виникають у процесі виробництва, обміну і споживання та відкидав можливість всезагальної економічної кризи
С. Сисмонді (1819 р.) [40]	Кризи є істотними проявами іманентних протиріч, що виникають у бурхливій формі, охоплюють широкі області та повторюються через певні періоди. Пояснював їх недоспоживанням
К. Маркс, Ф. Енгельс (1867 р.) [10]	Криза виступає формою вирішення протиріч, що нагромадилися, і фазою економічного циклу, а безпосередньою його причиною є невідповідність між продуктивною силою капіталістичного суспільства, протиріччя між тенденцією капіталістичного виробництва до безмежного розширення виробництва й обмеженістю платоспроможного попиту
М. Туган-Барановський (1900 р.) [24]	Розглядав кризу як певне явище економічної кон'юнктури, що являє собою сукупність двох хвиль: «підвищувальної» і «понижуючої». Криза розглядається вченим крапкою перелому цих хвиль, як закінчення фази підйому й початок фази скорочення, і є вихідною фазою економічного циклу
В. Сомбарт (1915 р.) [8]	Економічна криза – економічне негативне явище, при якому масово виникає небезпека для економічного життя, дійсності
Дж. Кейнс (1936 р.) [21]	Під кризою розумів економічну проблему, яку здатна врегулювати держава шляхом монетарної політики
Ф. Мечлап (1957 р.) [9]	Економічна криза має місце, коли виникає небажаний стан економічних відносин, нестерпне критичне положення більших верств населення й виробляючих галузей економіки
Л. Мендельсон (1959 р.) [16]	Криза – вибух всіх економічних суперечностей буржуазного суспільства, порушення процесу капіталістичного виробництва у всіх його фазах. Криза – це масове перевиробництво товарів у порівнянні з ємністю ринку, неможливість їх реалізації по існуючим цінам, обумовлена корінними суперечностями капіталізму

1	2
Готтфрід фон Хаберлер (1960 р.) [41]	Криза – гостре фінансове напруження, паніка, тиск на банки, відлив золота та банкрутства
Є. Варга (1974 р.) [25]	Економічна криза – тимчасове («на момент») насильницьке вирішення різких протиріч розширеного відтворення, що накопичились
С. Фішер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензі (1988 р.) [17]	Криза є невід'ємною частиною економічного циклу. При ньому в економіці відбуваються порушення рівноваги різної природи, міняється грошова й фінансова політика, з'являються нові продукти або нові методи виробництва, змінюються споживчі переваги людей або їх переваги при виборі роботи, змінюються ціни на нафту й інші види сировини й т. п., криві сукупного попиту зрушуються, а обсяг виробництва й ціни міняються паралельно із цими зрушеннями, тобто відбувається порушення рівноваги попиту та пропозиції
А. Азріліан (1997 р.) [42]	Економічна криза – це одна з фаз (криза, депресія, поживлення, підйом) циклу виробництва, що виявляється в різкому спаді об'ємів виробництва в результаті перевиробництва товарів в порівнянні з платоспроможністю». Дане визначення припускає циклічність розвитку економічної системи і основна причина кризи – перевиробництво товарів
К. Макконнелл, С. Брю (1999 р.) [18]	Економічну кризу розглядають у контексті економіки з діловою активністю, що знижується, для якої характерна несприятлива ситуація стагнації економіки, що виникає тоді, коли валові інвестиції менше, ніж амортизація, тобто коли в економіці за рік споживається більше капіталу, чим виробляється. У цих умовах чисті інвестиції будуть мати знак мінус, а в економіці відбудеться деінвестування, тобто скорочення інвестицій
Б. Райзберг, Л. Лозовський, О. Стародубцева (1999 р.) [43]	Економічна криза – різке погіршення економічного стану країни, що проявляється в значному спаді виробництва, порушенні сформованих виробничих зв'язків, банкрутстві підприємств, зростанні безробіття, і в підсумку – у зниженні життєвого рівня, добробуту населення.
Є. Коротков (2000 р.) [44]	Економічна криза – це крайнє загострення суперечностей в соціально-економічній системі (організації), загрозове її життєстійкості в навколишньому середовищі
І. Осадчая (2000 р.) [45]	Тривалий період ненормально низького рівня економічної активності й ненормально високого рівня безробіття. Нерідко він супроводжується тенденцією цін до падіння або принаймні до більше повільного зростання, ніж звичайно, і до відносного зниження цін на первинні продукти в порівнянні із цінами на продукцію промисловості.
Л. Кураков, В. Кураков (2001 р.) [46]	Економічна криза – спад економіки, що характеризується значним зниженням рівня виробництва і рівня життя населення, зростанням безробіття і інфляції, порушеннями у фінансово-кредитній системі країни і ін.
А. Борисов (2003 р.) [47]	Економічна криза – різке погіршення економічного становища країни, що проявляється в значному спаді виробництва, порушенні сформованих виробничих зв'язків, банкрутстві підприємств, зростанні безробіття, і в підсумку – у зниженні життєвого рівня, добробуту населення.
К. Рудий (2003 р.) [48]	Криза – порушення рівноваги у функціонуванні системи фінансових відносин, що проявляється у нестабільності фінансів підприємств, кредитно-фінансових закладів та різкому падінні ВВП, яке призводить до порушення процесу та розподілу централізованих фондів держави
В. Ланкін (2006 р.) [49]	Криза – це крайнє загострення протиріч у соціально-економічній системі, що загрожує її життєстійкості в навколишнім середовищі
С. Мочерний (2009 р.) [50]	Криза – основна фаза періодичного економічного циклу, різке погіршення економічного становища в країні. Основними формами її прояву є значний спад виробництва, масові банкрутства підприємств, значне зростання безробіття, фінансово-кредитна криза, падіння цін, зростання відсоткової ставки та ін.
М. Каймакова (2009 р.) [28]	Криза – це крайній гостра форма загострення протиріч в соціально-економічній системі, що загрожує її життєдіяльності
Є. Гайдар (2009 р.) [51]	Криза – це механізм очищення економіки від її неефективних складових
М. Кизим, В. Грищенко, О. Доровський (2009 р.) [30; 31]	Економічна криза – різке падіння ВВП, значне зменшення виробництва основних видів промислової політики, зростання безробіття та інфляції в країні.
Вікіпедія (2012 р.) [3]	Економічна криза – серйозні порушення у звичайній економічній діяльності. Однією з форм прояву кризи є систематичне, масове нагромадження боргів і неможливість їх погашення в розумний термін

1	2
Економічний словник (2012 р.) [1]	Економічна криза – порушення рівноваги між попитом та пропозицією на товари й послуги. Породжує депресивний процес в економічній кон'юнктурі. У широкому значенні – загальне або властиве окремій галузі або регіону становище пригнобленої кон'юнктури
О. Маковоз, А. Глазкова (2012 р.) [29]	Під економічною кризою розуміють таке порушення економічних зв'язків та пропорцій, за якого неможливе подальше існування соціальної системи у попередньому вигляді. Тобто, по суті, має місце руйнація внутрішньої стійкості господарської системи

* – незважаючи на той факт, що деякі автори аналізуючи сутність «економічної кризи», вказують термін «криза», наведені визначення безсумнівно стосуються саме економічної кризи.

усунення напруги і нерівноваг у ній. В цьому змісті кризи не обов'язково руйнівні, вони можуть мати й позитивні наслідки.

Як відзначають О. Н. Демчук і Т. А. Єфремова, криза виконує в динаміці руху систем три найважливіші функції:

- різке ослаблення й усунення застарілих елементів пануючої системи, яка вже вичерпала свій потенціал;
- розчищення дороги для затвердження спочатку слабких елементів нової системи, майбутнього циклу;
- випробування на міцність і передача в спадщину тих елементів системи, які акумулюються й переходять у майбутнє [39].

Криза переживає декілька стадій у своїй динаміці:

1. Латентний період. У цей час передумови кризи вже існують, але не мають яскравого зовнішнього вираження. У цей час можливий розквіт виробництва й споживання на завершальному етапі стабільного розвитку.
2. Період обвалу, стрімкого загострення всіх протиріч, різкого погіршення всіх показників динаміки. У цей період набирають чинність, відкрито проявляються й вступають у боротьбу елементи наступної системи, що представляє майбутнє.
3. Період пом'якшення кризи, створення передумов для її подолання, переходу до фази депресії, що забезпечує тимчасову рівновагу між системою, що втратила чинність, і новою, що затвердилася.
4. Період прояву реальної можливості подолання кризи. На цьому етапі процес адаптації до кризи завершений, кризові процеси пом'якшилися завдяки локальній стабілізації підсистем, визначені основні програми виходу із кризи. Відбуваються реструктуризація й відновлення основних підсистем, підсилюються позитивні й оптимістичні настрої, поліпшуються показники соціальної динаміки [39; 52].

Як відзначають І. Євграфова, О. Краснікова [33], М. Каймакова [28], основною причиною криз можна вважати протиріччя між продуктивною й непродуктивною працею, виробництвом і споживанням, системою й зовнішнім середовищем. Натуральне господарство містило мінімальний набір передумов для виникнення криз. Прямий зв'язок між продуктивною й непродуктивною працею, відсутність товарно-грошових відносин припускають кризи, обумов-

лені в основному впливом зовнішнього середовища (природними несприятливими подіями й катаклізмами) і, отже, що мають випадковий і непередбачений характер.

Розвиток товарно-грошових відносин, поділ праці, розвиток і поглиблення спеціалізації й кооперації створюють і підсилюють протиріччя між управлінням і продуктивною працею. Перехід від простого товарного виробництва на рівень кооперації й мануфактури створює передумови для виникнення локальних криз, але не перетворює їх на необхідність. Кризи носять локальний характер і вирішуються за рахунок внутрішніх резервів саморегулюючої системи [33].

Обумовлені об'єктивними причинами спади й підйоми виробництва призводять до періодичного виникнення економічних криз, що стали предметом вивчення в теорії циклів. Необхідно зазначити, що теорія криз та теорія циклів нерозривно пов'язані, оскільки криза є однією зі стадій економічного циклу.

Як вже було розглянуто раніше, починаючи з 1825 р., коли вибухнула перша економічна криза, всі країни ринкової економіки розвиваються циклічно. Регулярно повторювані за певний проміжок часу коливання руху суспільного виробництва й означають «циклічний» характер його розвитку. Характерна риса циклічності – це рух не по колу, а по спіралі, тому циклічність – форма прогресивного розвитку [53]. Таким чином, динаміка економічного розвитку має не простий лінійний, а складний циклічний характер, де криза виступає однією з послідовних фаз цикла.

Економічний цикл – це повторюваний протягом кількох років коливання різних показників економічної активності – темпів зростання ВВП, загального обсягу продажів, загального рівня цін, рівня безробіття, завантаження виробничих потужностей, величини інвестицій і ін. Основним свідченням циклічності розвитку є коливання темпів зростання ВВП [53].

Як правило, економіка проходить послідовно чотири фази такого циклу: підйом, спад (криза), депресія, поживлення.

1-а фаза класичного циклу суспільного відтворення – підйом (бум). Прискорення економічного розвитку виявляється в серії нововведень, виникненні маси нових товарів і нових підприємств, у стрімкому зростанні капіталовкладень, курсів акцій і інших цінних паперів, процентних ста-

вок, цін і заробітної плати. У той же час наростає напруженість банківських балансів, збільшуються товарні запаси.

2-а фаза – криза (спад). Відбуваються скорочення обсягу виробництва й ділової активності, падіння цін, затоварення, зростання безробіття й різке збільшення кількості банкрутств. При цьому слід зазначити, що ступінь негативного впливу економічних криз на окремі галузі різна. Реакція на кризу монополій немонополізованих секторів економіки також різна. Якщо у високомонополізованих галузях у період кризи ціни майже не знижуються при різкому скороченні обсягів виробництва, то в галузях з низькою концентрацією капіталу відбувається значне падіння цін при відносно невеликому зниженні обсягів випуску продукції. Інакше кажучи, монополії, спираючись на свою економічну владу, з набагато меншими витратами можуть пережити кризу.

3-я фаза – депресія (стагнація), звичайно триває від півроку до трьох років. Відбувається пристосування господарського життя до нових умов і потреб, знаходження нової рівноваги. Для цієї фази характерні невпевненість, безладні дії, довіра підприємців до ринкової кон'юнктури відновлюється повільно, вони не ризикують вкладати значні кошти в бізнес, хоча ціни й умови господарювання стабілізуються. У багатьох випадках відбувається падіння норми відсотка.

4-а фаза – пожвавлення. Починаються капіталовкладення, зростають ціни, виробництво, зайнятість, процентні ставки. Пожвавлення охоплює насамперед галузі, що поставляють засоби виробництва. Пожвавлення завершується досягненням передкризового рівня за макроекономічними показниками. Потім починається новий підйом і настає новий виток спіralи економічного розвитку, знову виникає фаза підйому, що підготує базу для нової кризи і т. ін. [53].

Первісним «поштовхом» (причиною) нової кризи вважається скорочення сукупного попиту, знову починається спад виробництва, падіння зайнятості, зменшення доходів, скорочення витрат і попиту. Що ж стосується факторів, що викликають первісне скорочення сукупного попиту, то вони можуть бути самими різними: заміна зношеного встаткування (зменшуються колишні закупівлі сировини, матеріалів, запчастин), падіння попиту на окремі види продукції, зростання податків і кредитних відсотків, порушення закону грошового обігу, війни, різні політичні події, непередбачені ситуації й т. ін.

З урахуванням різноманіття причин циклічного відтворення науковці виділяють такі різновиди економічних циклів:

- цикли Кондратьєва, або довгохвильові цикли, тривалістю 40 – 60 років; їх головною рушійною силою є радикальні зміни в технологічній базі суспільного виробництва, його структурна перебудова; існування довгих хвиль вчені-економісти зв'язують із безліччю факторів – з великими науково-технічними відкриттями, демографічними процесами й процесами в сільськогосподарському виробництві, з нагромадженням капіталу для створення нової інфраструктури в економіці;

- цикли Кузнеця, тривалість яких приблизно 20 років; рушійними силами є зрушення у відтворювальній структурі виробництва (часто ці цикли називають відтворювальними або будівельними);
- цикли Жугляра періодичністю від 7 до 12 років, що є підсумком взаємодії різноманітних промислових та грошово-кредитних факторів; промисловий цикл пов'язаний із відновленням основного капіталу й, відповідно, з інвестиціями, а відновлення основного капіталу й інвестиції дають поштовх для розвитку даного циклу; вважається, що промисловий цикл пов'язаний із дисбалансом попиту та пропозиції, але вже не на ринку споживчих благ, а на ринку засобів виробництва; ліквідація цього дисбалансу вимагає створення й впровадження нової техніки, що звичайно відбувається з періодичністю в 7 – 12 років;
- цикли Кітчина тривалістю три – п'ять років; породжуються динамікою відносної величини запасів товарно-матеріальних цінностей на підприємствах; в межах цього малого циклу відбувається відновлення окремих елементів основного капіталу, тобто засобів виробництва, а циклічність подібного характеру обумовлюється можливим дисбалансом попиту та пропозиції на споживчому ринку; ліквідація подібних дисбалансів вимагає до 3,5 років, тим самим і заставляється тривалість даного економічного циклу;
- приватні господарські цикли, що охоплюють період від одного року до 12 років і існуючі у зв'язку з коливаннями інвестиційної активності [33; 53; 54].

Велику увагу в сучасних умовах учені приділяють теорії «довгих хвиль» М. Кондратьєва (1892–1938). Ще в 20-ті рр., вивчаючи питання динаміки господарської кон'юнктури в СРСР, М. Кондратьєв проводив економічні зіставлення низки показників, що характеризують розвиток нашої економіки, з динамікою світового капіталістичного господарства, що дозволило йому виробити концепцію «довгих хвиль» капіталістичного відтворення. Узагальнивши величезний статистичний матеріал, М. Кондратьєв довів, що поряд із відомими малими циклами капіталістичного відтворення (тривалістю від восьми до 10 років) існують більші відтворювальні цикли середньою тривалістю 48–55 років. У цих циклах вчений виділяв дві фази, або дві хвилі – висхідну та низхідну.

Як відмічається в [33], відомі кризи укладаються в цю теорію й можуть бути віднесені до 4 циклів, що містять низхідні й висхідні хвилі розвитку.

1-й цикл (1787–1851 р.). У низхідну хвилю цього циклу підпадають кризи 1825 р. в Англії, 1836 р. – США й Великобританії, 1847 р. – загальноєвропейська криза.

2-й цикл (1851–1896 р.). У цей цикл підпадає криза 1857 р., що глибоко вразила економіку багатьох країн і віднесена до категорії світових криз. Криза 1873 – 1878 р., що охопила Європу й США й була більш тривалою, ніж попередні.

3-й цикл (1896–1950 р.). Це світові кризи 1900 – 1903, 1907, 1920 рр. У цей же цикл підпадає й період «Великої де-

пресії» 1929 – 1933 р., що охопив увесь світ і глибоко вразив економіку США.

4-й цикл (1950-і рр., можливо, дотепер). Характеризується дуже високими (іноді експоненціальними) темпами розвитку у всіх підсистемах соціально-економічних систем [33].

Досвід розвитку світової економіки показав, що «кондратьєвські» «довгі хвилі» досить вірогідно прогнозують розвиток суспільного відтворення. Тому його теорія була взята на озброєння в багатьох країнах світу.

Таким чином, економічна криза є етапом крайнього загострення протиріч в економіці країни, що відображає найбільш гострі проблеми системи. Криза на макроекономічному рівні характеризується зниженням ВВП, ділової активності, експоненціальним зростанням інфляції, безробіттям, зниженням доходів і життєвого рівня населення.

Особливістю кризових явищ є їхня циклічність. Розвиток соціально-економічної системи відбувається по спіралі, і криза є переломною точкою в розвитку, коли стає неминучим перехід кількісних змін, накопичених на попередньому етапі, у їхню нову якість.

На початок ХХІ ст. склалися певні положення теорії криз, до яких відносяться наступні:

1. Кризи неминучі в розвитку будь-якої системи, зокрема економічної та є неодмінною фазою життєвого циклу системи.
2. Кризи виконують три основні функції: ослаблюють та усувають застарілі елементи системи; створюють умови для становлення нових елементів; випробують їх на міцність та збагачують спадкове ядро системи.
3. Кризи завершуються або переходом системи в новий якісний стан, або її розпадом, заміною іншою системою.
4. Динаміка економічного розвитку має не простий лінійний, а складний циклічний характер, де криза виступає однією з послідовних фаз циклу; звичайно економіка проходить послідовно чотири фази такого циклу – латентний період; криза (спрад); депресія (стагнація); поживлення, що завершується досягненням докризового перебування на новій основі та формуванням базиса для нового підйому і настання нового витку спіралі економічного розвитку.

Отже, криза проявляється в різкому переломі кон'юнктури, що викликає цілу низку вкрай негативних наслідків для економік країн світу та світової економіки в цілому. В останні десятиріччя світовим співтовариством створюються механізми запобігання світових криз: зміцнення державного регулювання господарських процесів, створення міжнародних фінансових організацій, проведення моніторингу й т. ін.

Враховуючи той факт, що багато років у нашій країні поняття «криза» було скоріше ідеологічним, ніж реальним фактором при розробці економічної політики розвитку виробництва, перед вітчизняними науковцями та практиками гостро стоїть проблема формування власного досвіду та наробок щодо попередження кризових явищ в еконо-

міці з урахуванням існуючої практики господарювання та соціально-економічної ситуації, що має місце в країні.

Література

1. Экономический словарь // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://abc.informbureau.com/html/yeiiiixanee_eedecen.html
2. Веснин В. Р. Юрєва Т. В. Теория антикризисного управления: учебно-практическое пособие. – М.: Евразийский открытый институт, 2010. – 215 с.
3. Википедия // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Экономический_кризис
4. Проноза П. В., Грищенко О. В. Определение сущности понятия «кризис» и анализ причин возникновения кризисных явлений в экономиках стран мира в 1636 – 1933 гг. // Бизнес Информ. – № 12. – 2010. – С. 50–53.
5. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Смит А. – М.: ЭКСМО, 2007. – 332 с.
6. Шавкун В. М. Глобальна фінансово-економічна криза та її вплив на економіку України // Вісник Хмельницького університету. – Т. 3. – № 2. – 2011. – С. 228–231.
7. Ядгаров Я. С. История экономических учений. 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Инфра-М, 2009. – 480 с.
8. Sombart, Werner. The quintessence of capitalism: a study of the history and psychology of the modern business man. – Library Reprints, 1915. – 400 с.
9. Machlup, Fritz. Disputes, paradoxes, and dilemmas concerning economic development // Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali 4, 1957. – №9.
10. Маркс К. Капитал. В 3-х томах. М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 2230 с.
11. Андреев С. Ю. Экономические циклы в современной макроэкономической теории // Научный журнал КубГАУ. – №75(01). – 2012. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru/2012/01/pdf/20.pdf>
12. Сакс Дж., Ларрен Ф. Макроэкономика. Глобальный подход. – М.: Дело, 1996. – 848 с.
13. Spiethoff A. Vorbemerkungen zu einer Theorie der Überproduktion // Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, 1902.
14. Й. Шумпетер. Теория экономического развития / Отв. ред. А. Г. Милейковский. – М.: Изд-во «Прогресс», 1982. – 456 с.
15. Мизес Л. Экономический кризис и его причины / Мизес Л. – СПб.: Либроком, 2003. – 224 с.
16. Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов / Под ред. Е. С. Варги. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. – 691 с.
17. Fischer S., Dornbusch R., Schmalensee R. Economic. – McGraw-Hill, 1988. – 813 p.
18. Макконнелл К., Брю С. Экономикс. – Москва ИНФРА-М, 1999. – 984 с.
19. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики / Под ред. Л. И. Абалкина. – М.: Экономика, 1989. – 526 с.
20. Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2 кн. / Отд-ние экономики АН СССР. Ин-т экономики АН СССР. – М.: Экономика, 1989. – 351 с.

21. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Гелиос АРВ, 1999. – 352 с.
22. Понятие и сущность кризисов, фазы экономического кризиса. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eumtr.ru/?p=933>
23. Козлова Е. Опережающее антикризисное управление: проблемы, поиски, решения // Власть. – 2003. – № 2. – С. 30.
24. Туган-Барановский М. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / Туган-Барановский М. – 2-е изд., усоверш. перераб. – С.-Пб.: О. Н. Попова, 1900. – 354 с.
25. Варга Е. С. Экономические кризисы / Под ред. В. Я. Аболтина. – М.: Наука, 1974. – 432 с.
26. Трахтенберг И. А. Денежные кризисы (1821 - 1938 гг.). – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 732 с.
27. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. – М.: Директ-Медиа, 2007. – 644 с.
28. Каймакова М. В. Антикризисное управление. – Ульяновск: УлГТУ, 2009. – 240 с.
29. Маковоз О. В., Глазкова А. С. Теоретико-методологічна сутність кризових явищ в розвитку економічних систем // Вісник економіки транспорту і промисловості. – № 38. – 2012. – С. 271–273.
30. Кизим М. О., Грищенко В. О., Доровський О. В. Світова фінансова криза та її вплив на економіку України // Ліберманівські читання: економічна спадщина та сучасні проблеми: Монографія/ Під заг. ред. Пономаренка В. С., Кизима М. О., Зими О. Г. – Х.: ФОП Лібуркіна Л. М.; ВД «ИНЖЕК», 2009. – С. 69–81.
31. Кизим М. О., Грищенко В. О., Доровський О. В. Системна криза в економіці України: причини та шляхи подолання / «Соціально-економічне розв'язання України та її регіонів». – Х.: ФОП Александрова К. М., ІД «ИНЖЭК», 2009. – С. 24–37.
32. Загорский В. С., Хаустова В. Е. От Бреттон-Вудской валютной системы к глобальному финансовому кризису // Социально-экономическое развитие Украины и ее регионов: Монография. – Х.: ФЛП Либушкина Л. М., ІД «ИНЖЭК», 2009. – С. 34–47.
33. Евграфова И. Ю., Красникова Е. А. Антикризисное управление. – М.: Окей-книга, 2009. – 32 с.
34. Ожегов С. И. Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений/ Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – 4-е изд., допол. – М.: Азбуковник, 1998. – 644 с.
35. Экономическая энциклопедия / Ин-т экон. РАН; Под ред. Л. И. Абалкина. – М.: Экономика, 1999. – 1055 с.
36. Анатомия кризисов / Отв. Ред. В. М. Котляров. – М.: Наука, 1999. – 243 с.
37. Горлов-Марченко С. Н. Кризисы. Выход: кадры, управление, экономика. – Кировоград: Полимед-Сервис, 2000. – 370 с.
38. Воронкова В. Г. Соціально-економічне прогнозування: навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 283 с.
39. Демчук О. Н., Ефремова Т. А. Антикризисное управление: учебное пособие. – М.: Флинта, МПСИ, 2009. – 256 с.
40. Экономическая теория // [Электронный ресурс] Режим доступа: С. Сисмонди <http://ecouniver.com/economik-rasdel/istekuz/106-yeconomicheskaya-teoriya-s-simondi.html>
41. Хаберлер Г. Процветание и депрессия. Теоретический анализ циклических колебаний. Пер. с англ. О. Г. Клесмет. Ред. Ф. А. Хабинская. – М.: Изд. иностр. лит. 1960. – 586 с.
42. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилияна. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Институт новой экономики, 1997. – 864 с.
43. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 496 с.
44. Антикризисное управление: Учебник / Под ред. Э. М. Короткова. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 432 с.
45. Экономика. Толковый словарь. – М.: ИНФРА-М, Издательство «Весь Мир». Общ. ред. Осадчая И. М. – 2000. – 644 с.
46. Кураков Л. П., Кураков В. Л. Большой толковый словарь экономических и юридических терминов. – М.: Вуз и школа, 2001. – 720 с.
47. Борисов А. Б. Большой экономический словарь. – М.: Книжный мир, 2003. – 895 с.
48. Рудый К. В. Финансовые кризисы: теория, история, практика/ К. В. Рудый. – М.: Новое название, 2003. – 399 с.
49. Менеджмент организации: Учебное пособие / Под общей ред. В. Е. Ланкина. – Таганрог: ТРТУ, 2006. – 346 с.
50. Мочерний С. В. Основы економічний знань: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2009. – 304 с.
51. Гайдар Е. Кризис – это механизм очищения экономики от слабостей // Русский журнал // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vovremya.info/art/1231838386.html>.
52. Бабушкина Е. А. Антикризисное управление // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://be5.biz/ekonomika/u005/07.htm>
53. Классификация экономических кризисов // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.1mashstroi.ru/antikrizisnoe_upravlenie/klassifikazia_ekonomicheskikh_krizisov/index.html
54. Виды циклов. Экономические кризисы и их классификация // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://modern-econ.ru/makro/problemsy/cikl/vidy.html>